

भारतातील स्वच्छ भारत अभियान : एक दृष्टिक्षेप

डॉ. गोविंद मारुती अंबी

सहाय्यक प्राध्यापक - समाजशास्त्र

श्री संत गाडगेबाबा महाविद्यालय, कापशी, ता.- शाहूवाडी, जि.- कोल्हापूर

Corresponding Author - डॉ. गोविंद मारुती अंबी

DOI - 10.5281/zenodo.10966516

घोषवारा:

हा लेख भारतातील स्वच्छ भारत अभियानावर भाष्य करतो. स्वच्छ भारत अभियान ही एक मोठी जन चळवळ आहे जी 2019 पर्यंत स्वच्छ भारताची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न करते. आपले राष्ट्रपिता महात्मा गांधी नेहमीच स्वच्छतेला महत्त्व देतात कारण स्वच्छतेमुळे निरोगी आणि समृद्ध ज्वीन घडते. स्वच्छ भारत अभियान, स्वच्छ भारत मिशन ही भारत सरकारने 2014 मध्ये उघड्यावर शौचास बंदी घालण्यासाठी आणि घनकचरा व्यवस्थापन सुधारण्यासाठी सुरु केलेली देशव्यापी मोहीम आहे. 2009 मध्ये निर्मल भारत अभियान सुरु करण्यात आले, परंतु ते उद्दिष्ट साध्य करण्यात भारत सरकार अयशस्वी ठरले. त्यामुळे स्वच्छ भारत अभियान ही निर्मल भारत अभियानाची अद्ययावत आवृत्ती आहे. हे लक्ष्य ठेवून भारत सरकारने 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी स्वच्छ भारत अभियान सुरु करण्याचा निर्णय घेतला आहे. या मोहिमेत सर्व ग्रामीण आणि शहरी भागांचा समावेश होणार आहे. त्यामुळे भारतातील स्वच्छ भारत अभियानाचे उद्दिष्ट शोधणे हा या शोध निबंधाचा विषय आहे.

प्रस्तावना:

स्वच्छ भारत अभियान हे 2014 ते 2019 या कालावधीसाठीचे भारतातील एक राष्ट्रव्यापी अभियान आहे, ज्याचा उद्देश भारतातील शहरे, गावे आणि ग्रामीण भागातील रस्ते, आणि पायाभूत सुविधा स्वच्छ करणे हा आहे. या मोहिमेचे अधिकृत नाव हिंदीमध्ये आहे आणि इंग्रजीत त्याचा अनुवाद 'स्वच्छ भारत अभियान' असा होतो. घरगुती आणि सामुदायिक मालकीची शौचालये बांधून हागणदारी दूर करणे आणि शौचालयांच्या वापरावर देखरेख ठेवण्याची यंत्रणा स्थापन करणे ही

स्वच्छ भारत अभियानाची उद्दिष्टे आहेत. भारत सरकारद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या ग्रामीण भारतात 90 दशलक्ष शौचालये बांधून 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत, महात्मा गांधींच्या 150 व्या जयंतीपर्यंत, 'हागणदारीमुक्त' भारत निर्माण करण्याचे या अभियानाचे उद्दिष्ट होते.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी नवी दिल्लीतील राजघाट येथे या मोहिमेचा अधिकृत शुभारंभ केला भारतातील आतापर्यंतची ही सर्वात मोठी स्वच्छता मोहीम आहे, ज्यात भारताच्या सर्व भागांतील 30 लाख

सरकारी कर्मचारी आणि विद्यार्थी 4043 शहरे, गावे आणि ग्रामीण भागात सहभागी झाले आहेत. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 10 एप्रिल 1916 रोजी सुरू झालेल्या गांधींच्या चंपारण सत्याग्रहाच्या संदर्भात या मोहिमेला सत्याग्रह से स्वच्छाग्रह असे नाव दिले आहे.

2019-20 मध्ये या योजनेत 2018-19 च्या अर्थसंकल्पाच्या तुलनेत सुमारे 47 टक्क्यांनी घसरण झाली आहे. अलीकडच्या काळात देशाच्या स्वच्छतेसाठी सरकार कमी पुढाकार घेत असल्याचे यावरून दिसून येते. 2018-19 च्या सुधारित अंदाजात मात्र 2019-20 च्या तुलनेत मोठा फरक दिसून आला आहे. सुधारित अंदाजानुसार अर्थसंकल्पीय तरतुदीत सुमारे 85 टक्क्यांनी वाढ झाली आहे, याचा अर्थ सरकारने 2019-20 च्या तुलनेत ही योजना अत्यंत गांधीयाने घेतली आहे

2014 पासून सरकारने 8 कोटी 60 लाख शौचालये बांधली आहेत, ज्यामुळे उघडपणे शौच करणाऱ्या लोकांची संख्या 5 कोटी 50 लाखांवरून 2018 मध्ये 15 कोटीपेक्षा कमी झाली आहे. शौचालये असूनही बरेच लोक अजूनही वापरत नाहीत. शौचालयांचा जबरदस्तीने वापर केल्याबद्दल अनेकांनी या मोहिमेवर टीका केली.

2 ऑक्टोबर 2014 रोजी राष्ट्रीय चळवळ म्हणून स्वच्छ भारत अभियान देशभरात सुरू करण्यात आले. 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत 'स्वच्छ भारत' चे स्वप्न साध्य करण्याचे या मोहिमेचे उद्दिष्ट होते. स्वच्छ भारत अभियान हे भारत सरकारचे सर्वात उल्लेखनीय स्वच्छता अभियान आहे.

लेखाचा उद्देश:

भारतातील पर्यावरणीय बदल आणि स्वच्छता अभियान यावर प्रकाश टाकणे हा या लेखाचा उद्देश आहे. ज्यांना भारतातील स्वच्छता आणि स्वच्छता अभियानामुळे होणाऱ्या पर्यावरणीय बदलांचे तपशीलवार ज्ञान नाही त्यांच्यासाठीही हा शोधनिबंध लिहिला गेला आहे

स्वच्छ भारत अभियानाचा इतिहास:

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी हे स्वच्छतेचे मोठे समर्थक होते. देशातील अस्वच्छ रस्ते, मंदिरे आणि विशेषतः 'हरिजन बस्ती' यांच्याबद्दल त्यांना खूप काळजी वाटत होती. जेव्हा ते दक्षिण आफ्रिकेतून परतले तेव्हा त्यांना स्वच्छता आणि स्वच्छतेबाबत भारतातील अत्यंत वाईट परिस्थिती दिसली. देशाला अस्वच्छतेपासून मुक्त करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्याची आणि वैयक्तिकरित्या वचनबद्ध होण्याची जबाबदारी त्यांनी स्वतःवर घेतली. स्वच्छ भारत कार्यक्रमाची मोहीम ही स्वच्छता मोहीम म्हणून आतापर्यंत उचललेले सर्वात मोठे पाऊल आहे. हा कार्यक्रम जागतिक स्तरावर लोकप्रिय करण्यासाठी आणि सामान्य जनतेला त्याबद्दल जागरूक करण्यासाठी शाळा आणि महाविद्यालयांमधील विद्यार्थ्यांसह सुमारे 30 लाख सरकारी कर्मचारी या कार्यक्रमात सहभागी झाले होते. 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी राष्ट्रपती भवनात 1500 लोकांच्या उपस्थितीत हा कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला होता. माजी राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी यांनी या कार्यक्रमाला हिरवा झेंडा दाखवला.

स्वच्छ भारत मोहिमेला चालना देण्यासाठी पंतप्रधानांनी व्यावसायिक उद्योग, क्रीडा आणि बॉलिवूडमधील नऊ प्रसिद्ध व्यक्तींची नावे नामांकित केली होती. पंतप्रधानांनी सर्व नऊ व्यक्तींकडून आणखी नऊ व्यक्तींना वैयक्तिकरित्या आमंत्रित करण्याची विनंती केली होती आणि त्यांना नऊ व्यक्तींची साखळी सुरू ठेवण्याची आणि देशाच्या कानाकोपऱ्यात राहणाऱ्या प्रत्येक भारतीयापर्यंत ही मोहीम नेण्याची विनंती केली होती.

स्वच्छ भारत अभियानाची उद्दिष्ट्ये:

1. भारतातील हागणदारी व्यवस्थेपासून मुक्तता मिळवणे.
2. अस्वच्छ शौचालयांचे प्लश शौचालयांमध्ये रूपांतर करणे
3. हाताने मैला साफ करण्याची प्रणाली काढून टाकणे.
4. लोकांमध्ये वर्तनात्मक बदल घडवून आणून निरोगी स्वच्छता पद्धतींविषयी लोकांना जागरूक करणे.
5. सार्वजनिक जागरूकता निर्माण करण्यासाठी लोकांना स्वच्छता आणि सार्वजनिक आरोग्याच्या कार्यक्रमांशी जोडणे.
6. स्वच्छतेशी परस्पर जोडलेल्या सर्व प्रणालींची रचना, अंमलबजावणी आणि चालना देण्यासाठी शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना बळकट करणे

7. पूर्णपणे वैज्ञानिक प्रक्रिया सुरू करणे विल्हेवाट लावणे आणि महानगरपालिकेच्या घनकचराचा पुनर्वापर करणे.
8. 2019 पर्यंत सर्व घरांना पाणीपुरवठा सुनिश्चित करण्यासाठी सर्व गावांमध्ये पाईपलाईन टाकणे.
9. ग्रामपंचायतींच्या माध्यमातून घनकचरा आणि द्रव कचरा व्यवस्थापन सुनिश्चित करणे. आणि गावे स्वच्छ ठेवणे.

स्वच्छ भारत अभियानाचे महत्त्व:

स्वच्छताचे महत्त्व आपणा सर्वांना माहित आहे किंबहुना ते भारतीय समाजातील ग्रामीण तसेच शहरी भागामध्ये राहणाऱ्या सर्व नागरिकांना माहित असणे आवश्यक आहे. स्वच्छ भारताची संकल्पना ही प्रत्येक कुटुंबाला शौचालये घनकचरा आणि द्रव कचरा विल्हेवाट प्रणाली, गावांची स्वच्छता आणि सुरक्षित आणि पुरेसा पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा यासह स्वच्छता सेवा प्रदान करणे ही आहे. स्वच्छतेचा पाठपुरावा हा एक आर्थिक उपक्रम असू शकतो, जो सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या (जीडीपी) वाढीमध्ये योगदान देतो, आरोग्यसेवेचा खर्च कमी करतो आणि रोजगाराचा स्रोत बनतो.

दूरच्या गावांमध्ये शौचालये बांधणे वर्तणुकीतील बदलांवर कार्यशाळा चालवणे आणि कचरा व्यवस्थापन आणि जल स्वच्छता आणि

स्वच्छता उपक्रमांसह इतर गोष्टींचा स्वच्छ भारत अभियानात समावेश आहे. स्वच्छ भारत मोहिमेसाठी कॉर्पोरेट निधी आकर्षित करण्याच्या प्रयत्नात, सरकारने या योजनेत केलेले व्यावसायिक योगदान कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (सीएसआर) खर्च म्हणून मोजण्याचा निर्णय घेतला आहे. आणि नंतर हे अधिक स्पष्ट करण्यासाठी, कॉर्पोरेट व्यवहार मंत्रालयाने कंपनी कायद्याच्या अनुसूची VII मध्ये देखील सुधारणा केली जेणेकरून 'स्वच्छ भारत कोष' साठी योगदान हा पात्र सीएसआर खर्च असेल. अशा प्रकारे, केवळ सरकारी आणि खाजगी व्यक्तीच नव्हे तर कॉर्पोरेट क्षेत्र देखील भारताला पूर्णपणे स्वच्छ बनवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.

स्वच्छ भारत अभियानाचा परिणाम:

कोणत्याही समाजात योग्य स्वच्छता, स्वच्छता आणि स्वच्छता राखण्याची गरज नाकारता येत नाही. रोग दूर ठेवण्याच्या दिशेने हे कदाचित सर्वात मूलभूत पाऊल आहे खराब स्वच्छता आणि स्वच्छता हा लहान मुलांच्या सर्वात वाईट शत्रूंपैकी एक आहे भारतातील पाच वर्षांखालील मुलांच्या मृत्यूची अतिसार आणि कुपोषण ही दोन प्रमुख कारणे आहेत, ही वस्तुस्थिती आहे. त्यामुळे गर्दीचे आरोग्य सुधारण्यासाठी वैयक्तिक आणि सामुदायिक पातळीवर स्वच्छता आणि स्वच्छता अबाधित असणे अत्यावश्यक आहे. देशाच्या कानाकोपऱ्यातून या मोहिमेत मोठ्या प्रमाणात सहभाग घेतला जात आहे. या मोहिमेने

राष्ट्रीय कार्यक्रमाचा चेहरा घेतला आहे आणि व्यक्ती त्यांचा परिसर आणि पर्यावरण स्वच्छ करण्यासाठी हातमिळवणी करत आहेत. असे असले तरी अजूनही म्हणावेसे तितके समाजातील घटक स्वच्छता ही आपली जबाबदारी म्हणून आपले योगदान देताना दिसत नाहीत. अजून ही ग्रामीण भागातील परिस्थिती पहिली असता यामध्ये बदल होण्याची आवश्यकता आहे.

2020 मधील स्वच्छ सर्वेक्षण (स्वच्छता सर्वेक्षण):

स्वच्छ सर्वेक्षण हे देशभरातील गावे, शहरे आणि शहरांमधील स्वच्छता, स्वच्छता आणि स्वच्छतेचे वार्षिक सर्वेक्षण आहे. पहिले सर्वेक्षण 2016 मध्ये करण्यात आले होते आणि त्यात 73 शहरांचा समावेश होता (दहा लाखांहून अधिक लोकसंख्या असलेली 53 शहरे आणि सर्व राज्यांच्या राजधान्या) या सर्वेक्षणात 2020 पर्यंत 4242 शहरांचा समावेश करण्यात आला होता आणि हे जगातील सर्वात मोठे स्वच्छता सर्वेक्षण असल्याचे म्हटले गेले. भारतीय गुणवत्ता परिषदेने हे सर्वेक्षण केले आहे.

गुजरातच्या सुरत शहरानंतर मध्य प्रदेशचे इंदूर हे भारतातील सर्वात स्वच्छ शहर असून, भारतातील दुसऱ्या क्रमांकाचे स्वच्छ शहर आहे आणि त्यानंतर महाराष्ट्राची नवी मुंबई आहे केंद्र सरकारच्या स्वच्छता सर्वेक्षणात वाराणसीला 'सर्वोत्तम गंगा शहर' घोषित करण्यात आले. आर. टी. गृहनिर्माण आणि शहरी व्यवहार

मंत्रालयाने केलेल्या सर्वेक्षणात देशातील 4,242 शहरांमधील एकूण 1.9 कोटी नागरिक सहभागी झाले होते.

स्वच्छ भारत अभियानातील समस्या:

युनिसेफच्या म्हणण्यानुसार, भारतात खुल्या जागेत शौच करणाऱ्या लोकांची संख्या जगातील सर्वाधिक सुमारे 62 कोटी आहे, ज्यापैकी बहुसंख्य ग्रामीण भागात आहेत ज्या मुलांना अतिसारासारख्या संभाव्य प्राणघातक रोगांचा धोका असतो, त्यांच्यासाठी उघड्यावर शौच करणे हा सार्वजनिक आरोग्यासाठी एक मोठा धोका आहे. युनिसेफच्या मते, मल प्रदूषण आणि खराब स्वच्छता हे बालमृत्यू रोग, अल्पपोषण आणि वाढ खुंटण्याचे एक महत्त्वाचे कारण आहे उघड्यावर शौच केल्याने स्त्रिया आणि मुली शारीरिक अत्याचार आणि बलात्काराच्या धोक्यातही सापडतात आणि त्यांना स्वतःला आराम देण्यासाठी अनेकदा अंधार होईपर्यंत वाट पाहावी लागते. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अंदाजानुसार, पंतप्रधान स्वच्छ भारत अभियानामुळे 2014 ते ऑक्टोबर 2019 दरम्यान अतिसार आणि प्रथिने ऊर्जा कुपोषणामुळे 3,00,000 लोकांचा मृत्यू रोखण्यात मदत होईल (WHO).

मूलभूत स्वच्छता आणि स्वच्छतेविषयी माहितीचा अभाव, पुरेशी शौचालये आणि पाण्याच्या सुविधांचा अभाव आणि इतर घटकांसह विविध कारणांमुळे लोक उघड्यावर शौच करतात तथापि, भारतात हागणदारी संपवण्याच्या मार्गात

एक मोठा अडथळा आहे कारण ग्रामीण भागातील अनेक लोकांचा असा विश्वास आहे की, घराच्या आत शौचालय वापरण्यापेक्षा बाहेरील शौचालय वापरणे अधिक स्वच्छ आहे. उत्तरेकडील चार राज्यांमधील घरांमध्ये केलेल्या 2014 च्या आर. आय. सी. ई. संशोधनात ग्रामीण प्रतिसादकत्वपैकी सत्तर टक्के लोकांनी उघड्यावर शौच केल्याचे नोंदवले. 2018 मध्ये करण्यात आलेल्या दुसऱ्या सर्वेक्षणात असे आढळून आले की 44 टक्के लोक उघड्यावर शौच करतात.

स्वच्छ भारत अभियानातील आव्हाने:

1. अनेक समुदाय अजूनही स्वच्छतागृह जोडण्याला घराचे धार्मिक आणि शारीरिक प्रदूषण मानतात
2. दिव्यांगांसाठी त्यांच्यासाठी योग्य शौचालयांची रचना आणि बांधणी करण्यासाठी अधिक काम करणे आवश्यक आहे.
3. पुढाकार नसणे आणि घनकचरा व्यवस्थापनासाठी अनुकूल पावले उचलण्याची इच्छा नसणे.
4. उच्च दर्जाच्या सामुदायिक नेतृत्वाखालील संपूर्ण स्वच्छता सुविधादात्यांचीही गरज आहे.
5. स्वच्छतागृहसुरक्षित आणि वैज्ञानिक आहेत, ते सहजपणे बांधले जातात, कमी खर्चिक आहेत, रिकामे करणे सोपे आहे आणि कचरा खत म्हणून वापरला जाऊ

शकतो यासाठी अधिक माहिती, शिक्षण आणि दळणवळणची तसेच प्रबोधनाची स .ई .आय)ी .आवश्यकता आहे (.च्या बहुतांश निधीचा वापर .सी .ई .आय .झालेला नाही

6. उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी, सरकारी अधिकारी उघड्यावर शौच करणे थांबवण्यासाठी कठोर दृष्टिकोन आणि अगदी बळजबरी देखील करत आहेत .यामुळे वर्तनात बदल होणार नाही देशातील शतकानुशतके जुनी समस्या सोडवण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
7. सामूहिक वर्तनात बदल न करता शौचालये बांधणे, गैरप्रकार, निकृष्ट दर्जाचे आणि चुकीचे बांधकाम मालकीचा अभाव आणि शौचालयांचा अंशतः वापर घरातील काही सदस्यांनी उघड्यावर शौच करणे सुरू ठेवणे, दिव्यांगांना वगळणे यामुळे मोठी आव्हाने निर्माण होतात.
8. गावातील सर्व घरांसाठी ही सुविधा निर्माण करण्यासाठी भरपूर अंदाजपत्रक आणि पायाभूत सुविधांची आवश्यकता असल्याने, त्यांच्या दूरस्थतेमुळे आणि इतर विविध समस्यांमुळे सरकारसाठी हे एक मोठे आव्हान आहे.

उपायोजना:

या समस्येवरचा एक उपाय म्हणजे कमी

पाण्याच्या वापरासह किफायतशीर शौचालयांची रचना करणे आणि शक्य असल्यास जैव शौचालये तयार करणे. प्रामुख्याने, सध्याच्या रचना संरचनेत शौचालयांचे योग्य बांधकाम आणि देखभालीसाठी गरीबातील गरीब लोक पैसे देऊ शकत नाहीत.

दुसरा उपाय म्हणजे सर्वाना, विशेषतः पुरुषांना हागणदारी सोडून देण्यास प्रवृत्त करणे. शौचालयाचा अयोग्य वापर ही भारताच्या काही भागांमध्ये एक मोठी समस्या आहे. एकंदरीत, असे आढळून आले आहे की शौचालय उपलब्ध असतानाही पुरुषांना शौचालय वापरण्यासाठी पटवून देणे सर्वात आव्हानात्मक आहे. गावातील वैद्यकीय व्यावसायिकांकडून दबाव आणणे देखील प्रभावी आहे. उघड्यावर शौच करणे बंद करण्यासाठी गावकऱ्यांना प्रेरित करण्याचा एक मार्ग म्हणजे औषधोपचार करणाऱ्यांची मदत घेणे, कारण त्यांच्या सल्ल्याचा स्वीकार करण्याचे प्रमाण गावांमध्ये सामान्यतः जास्त असते.

शौचालय बांधण्यासाठी त्यांच्याकडे निधी नसणे हे सर्वात गरीब लोकांसमोरील एक आव्हान आहे. अशा परिस्थितीत, अधिक यशस्वी गावकरी पुढे आले आहेत आणि त्यांनी विना व्याज कर्जाच्या माध्यमातून शौचालय बांधणीसाठी आवश्यक साहित्य पुरवण्यासाठी एक पुरवठा साखळी तयार केली आहे, जी नंतर सरकारचे आर्थिक प्रोत्साहन मिळाल्यावर परतफेड केली जाऊ शकते. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांसाठी सामुदायिक योगदानाची प्रकरणेही समोर आली आहेत.

सारांश:

स्वच्छ भारत अभियान किंवा स्वच्छ भारत अभियान ही केवळ सरकारची जबाबदारी नाही तर त्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी लोकांच्या एकमताने पाठिंब्याची आवश्यकता आहे. स्वच्छ भारत अभियान सामाजिक आणि आर्थिक गुंतवणुकीसाठी उपयुक्त आहे योग्य शौचालयाचा अभाव आणि योग्य स्वच्छता आणि स्वच्छता पद्धतींमुळे कुपोषण आणि आयुष्यभराचे तोटे उद्भवू शकतात. म्हणूनच आपले मानवी भांडवल आणि आपला जनसांख्यिकीय लाभांश सुरक्षित ठेवण्यासाठी आणि आपल्या मुलांना चांगले भविष्य देण्यासाठी स्वच्छ भारत अभियानासारखे अभियान आमच्यासाठी खूप महत्वाचे आहे. भारतातील प्रत्येक नागरिकाने स्वच्छता ही आपली जबाबदारी आहे आपले नैतिक कर्तव्य आहे हे समजून ते पर पडले पाहिजेत. तरच आपला भारत हा एक निरोगी आणि सक्षम भारत म्हणून तयार होईल. आणि जर आपण यामध्ये यशस्वी झालो तर 'स्वच्छ भारत अभियान' ही महात्मा गांधींना आपण देऊ शकणारी सर्वोत्तम श्रद्धांजली आहे वा होईल.

References:

1. Gupta Aashish & Others, 2019, "Changes in Open Defecation in Rural North India: 2014-2018" Social Science Research Network, ISSN No. 1556-5068.
2. Ministry of Drinking Water and Sanitation, 2014, "Guidelines for Swachh Bharat Mission (Gramin)" New Delhi, India.
3. Rao, Ch. Srinivasa, 2018, "Swachh Bharat Abhiyan at ICAR-NAARM", ICAR-National Academy of Agricultural Research Management Hyderabad, India.
4. Swachh Survekshan, 2020, Ministry of Housing and Urban Affairs, Government of India,
5. Singh, M.K., "Swachh Bharat Abhiyan", Solar Books Publication. Chennai.
6. Alka, 2017, "Swachh Bharat Mission-Need, Objective and Impact", Int J Res Manag Pharm, 6(5), (24-8).
7. Sinha Mridula & Sinha R.K., 2008 "Swachh Bharat A Clean India" Prabhat Books Prakashan, New Delhi.
8. Wikipedia, the free encyclopedia, accessed from https://en.wikipedia.org/wiki/Swachh_Bharat_Mission Retrieved, Date: 02/05/2021, Time: 10:20 p.m.
9. Kumar Aman, "Swachh Bharat mission", 2019 accessed from <https://medium.com/swachh-bharat-mission/swachh-bharat-mission-10dee9761d15> Date: 02/05/2021, Time: 05:52 p.m.
10. Solanki Haribai, "Swachh Bharat Mission", 2018 accessed from <http://harisolankibjp.in/swachh-bharat-mission/> Retrieved, Date: 02/05/2021, Time: 11:17 p.m.
11. <https://www.4to40.com/discover-india/government-campaigns/swachh-bharat-abhiyan/> Retrieved, Date: 02/05/2021, Time: 05:26 p.m.
12. PM Welfare Scheme, Clean India, Proud India (Swachh Bharat Abhiyan) accessed from <http://pmwelfareschemetn.in/en/clean-india-proud-india-swachh-bharat-abhiyan/> Retrieved, Date: 02/05/2021, Time: 10:59 p.m.

13. [Helen Regan](https://edition.cnn.com/2019/10/05/asia/india-modi-open-defecation-free-intl-hnk-scli/index.html) and ManveenaSuri, CNN “Half of India couldn't access a toilet 5 years ago. Modi built 110M latrines-but will people use them?” accessed from <https://edition.cnn.com/2019/10/05/asia/india-modi-open-defecation-free-intl-hnk-scli/index.html> Retrieved, Date:02/05/2021, Time: 10:29 p.m.
14. The Wire, “Has the Swachh Bharat Abhiyan Brought a Paradigm Shift in Rural Sanitation?” accessed from <https://thewire.in/government/swachh-bharat-abhiyan-brought-paradigm-shift-rural-sanitation> Retrieved, Date:02/05/2021, Time: 11:49 p.m.
15. <https://thewire.in/government/swachh-bharat-abhiyan-brought-paradigm-shift-rural-sanitation> Retrieved, Date:02/05/2021, Time: 05:50 p.m.
16. <https://www.coursehero.com/file/66534815/DA-1pdf/> Retrieved, Date:02/05/2021, Time: 05:50 p.m.
17. https://en.wikipedia.org/wiki/Swachh_Survekshan#cite_note-SS2019-2
18. SwachhSurvekshan, Government of India, Ministry of Urban Development, accessed from, https://web.archive.org/web/20190321051916/https://www.swachhsurvekshan2019.org/Images/SS_2016_report.pdf Retrieved, Date:03/05/2021, Time: 12:50 a.m.
19. SwachhSurvekshan, Ministry of Housing and Urban Affairs, Government of India, accessed from, <https://web.archive.org/web/20190321052142/https://www.swachhsurvekshan2019.org/Images/SS2019%20Report.pdf> Retrieved, Date:03/05/2021, Time: 01:04 a.m.
20. [“Swachh Bharat campaign should become mass movement: NarendraModi”](#) *The Economic Times*, Retrieved 2 October 2014.
21. [“PM reviews preparations for launch of Mission Swachh Bharat”](#). Retrieved 7 October 2014.
22. [“Modi government Mobilises Rs 370 crore under Swachh Bharat Kosh”](#), *The Economic Times*, 11 March 2016